

УДК 373.5:373.6

Олеся Ригель, кандидат психологічних наук, старший викладач кафедри практичної психології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО ВИБОРУ СУЧАСНИХ СТАРШОКЛАСНИКІВ

Представлено теоретичний аналіз проблеми професійного самовизначення, визначено сучасні тенденції та чинники вибору професії в ранній юності. Визначено головні напрями дослідження проблеми вибору професії.

Ключові слова: професійне самовизначення, вибір професії, рання юність, професія, спеціальність.
Літ. 10.

Олеся Ригель, кандидат психологических наук, старший преподаватель кафедры практической психологии Дрогобычского государственного педагогического университета имени Ивана Франка

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО ВЫБОРА СОВРЕМЕННЫХ СТАРШЕКЛАССНИКОВ

Представлен теоретический анализ проблемы профессионального самоопределения, определены современные тенденции и факторы выбора профессии в ранней юности. Определены главные направления исследования проблемы выбора профессии.

Ключевые слова: профессиональное самоопределение, выбор профессии, ранняя юность, профессия, специальность.

Olesya Ryhel, Ph.D. (Psychology), Senior Lecturer of Practice Psychology Drohobych State Pedagogical University by I.Franko

PECULIARITIES OF CAREER CHOICES OF MODERN SENIOR STUDENTS

The theoretical analysis of problem of professional self-determination is presented, modern tendencies and factors of choice of profession are certain in early youth. Main directions of research of problem of choice of profession are certain.

Keywords: professional self-determination, choice of profession, early youth, profession, speciality.

Актуальність дослідження. Сучасне економіко-політичне становище в Україні, соціокультурні перспективи державотворення висувають до індивіда нові вимоги. Суспільство потребує відповідальної, активної особистості, зі сформованими громадянськими, моральними якостями, високим професіоналізмом, гуманістичним світоглядом. На етапі ранньої юності відбувається інтенсивний розвиток ціннісно-сміслової сфери особистості, в ході якого мінливі індивідуальні інтенції узгоджуються з усталеними нормативними смислами. У цьому контексті ціннісне самовизначення старшокласників виступає контрапунктом у розвитку особистості, справляючи величезний вплив на все подальше життя людини. Тому вивчення передумов, чинників, тенденцій і закономірностей ціннісного самовизначення в ранній юності, виявлення шляхів оптимізації ціннісних пошуків старшокласників є важливим завданням сучасної психолого-педагогічної науки.

Нині ця тема стає особливо актуальною, оскільки в сучасних умовах ситуація з професійною орієнтацією і вибором професії як

складовими професійного самовизначення різко змінюється. Упродовж усього свого життя людина не одного разу здійснює ті або інші види самовизначення: особистісний, сімейний, соціальний, індивідуальний, але саме в юнацькому віці вона програмує свою подальшу трудову діяльність.

Слід сказати, що питання професійного і особового самовизначення є об'єктом пильного вивчення як вітчизняних, так і зарубіжних психологів.

У вітчизняній психології теоретичною основою для розробки проблем різних аспектів самовизначення стали праці Б.Г. Ананьєва, Л.І. Божович, Є.О. Клімова, А.В. Петровського, С.Л. Рубінштейна, К.О. Абульханової-Славської, М.Д. Левітова, О.М. Леонтьєва.

Специфіка професійного самовизначення в ранній юності визначається, з одного боку, – динамікою і мінливістю світу професій, а, отже, необхідністю освоєння нового соціально-економічного досвіду, з іншою, – пошуком внутрішньої підвалини для реалізації цього процесу. Цією “внутрішньою підвалиною”, “точкою відліку” в умовах відсутності певної

професійної мотивації і невираженості спеціальних здібностей може стати комплекс темпераментно-зумовлених особливостей, як інтеграційна характеристика природних властивостей людини. У своєму дослідженні ми спиралися на концепції темпераменту і темпераментно-зумовлених особливостей (І.П. Павлов, В.С. Мерлін, В.Д. Небиліцин, В.М. Русалов, К. Юнг, Д. Керсі, Г. Айзенк, Я. Стреляу), професійного самовизначення (Є.О. Клімов, В.В. Назімов, Б.О. Федоришин, С.Н. Чистяков, Н.С. Пряжников, Л.М. Мітіна, Є.І. Головаха і О.О. Кронік, Н. Гісберс та І. Мур, Д. Сьюпер та ін.) і вікових особливостей розвитку особистості в ранній юності (І.В. Дубровіна, І.С. Кон, В.І. Слободчиков і Є.І. Ісаєв, Є.А. Шумілін та ін.).

Метою нашого дослідження є виявлення особливостей професійного самовизначення сучасних старшокласників.

Виклад основного матеріалу. Вік старшокласника (15 – 17 років) прийнято відносити до ранньої юності. Конкретний зміст юності як етапу розвитку особистості визначається в першу чергу соціальними умовами. Саме від соціальних умов залежать становище молоді в суспільстві, обсяг знань, якими їй належить оволодіти, тощо. Нині 15 – 17-річні юнаки і дівчата навчаються в школі, в ПТУ, технікумах і коледжах (вони вже зробили свій перший професійний і життєвий вибір), а деякі з них і працюють, і навчаються. Усі вони знаходяться в періоді ранньої юності – надзвичайно складному і важливому в плані формування особистості віці, але усі вони мають і специфічні особливості залежно від місця в суспільстві, від тієї діяльності, якою переважно займаються.

Найхарактерніше для старшокласників – неоднорідність їх соціального положення. З одного боку, їх продовжують хвилювати проблеми, успадковані від підліткового етапу, – власне вікова специфіка, право на автономію від старших, сьгоднішні проблеми взаємостосунків, оцінок, різних заходів тощо. З іншого боку, перед ними стоять завдання життєвого самовизначення. Таке поєднання зовнішніх і внутрішніх чинників, або соціальна ситуація розвитку (Л.С. Виготський, Л.І. Божович), визначають і особливості розвитку особистості в старшому шкільному віці. Саме на основі нової соціальної ситуації розвитку відбувається корінна зміна в змісті і співвідношенні основних мотиваційних тенденцій особи старшокласника, визначальна зміна й інших його психологічних особливостей. Таким чином, юнацький вік виступає як своєрідна межа між дитинством і дорослістю.

Отже, старший школяр знаходиться на порозі вступу до самостійного трудового життя. Для нього набувають особливої актуальності фундаментальні завдання соціального і особистісного самовизначення як визначення себе і свого місця у дорослому світі. Юнака і дівчину хвилюють багато серйозних питань: як знайти своє місце в житті, вибрати справу відповідно до своїх можливостей і здібностей, в чому сенс життя, як стати справжньою людиною і багато іншого.

Не випадково Л.І. Божович [1] та багато інших дослідників цього віку (І.С. Кон, 1978 – 1980; Є.А. Шумілін, 1982; А.С. Мудрик, 1984; та ін.) пов'язують перехід від підліткового до раннього юнацького віку з різкою зміною внутрішньої позиції, що полягає в переважанні спрямованості в майбутнє, проблеми вибору не тільки професії, а й подальшого життєвого шляху.

Багато дослідників вважають основним новоутворенням старшого шкільного віку особистісне і професійне самовизначення, оскільки саме в самовизначенні, в обставинах життя в період раннього юнацького віку, в її вимогах до школяра криється найістотніше, що багато в чому характеризує умови, в яких відбувається формування його особистості.

Ми згодні з тим, що самовизначення – центральне питання раннього юнацького віку, але нам хотілося б ввести в цю проблему деяке уточнення. Дані наших досліджень дозволяють говорити, що в старшому шкільному віці формується не саме самовизначення – особове, професійне (ширше – життєве), а психологічна готовність до нього.

Готовність до самовизначення припускає формування у старших школярів стійких, свідомо вироблених уявлень про свої обов'язки і права щодо суспільства, інших людей, моральних принципів і переконань, розуміння обов'язку, відповідальності, уміння аналізувати власний життєвий досвід, спостерігати за явищами дійсності і давати їм оцінку тощо. Іншими словами, психологічна готовність до самовизначення припускає формування у старшокласників деяких психологічних утворень і механізмів, що забезпечують їм надалі свідоме, активне і творче життя.

У психологічній готовності до самовизначення, безумовно, провідну роль грає самосвідомість – усвідомлення своїх якостей і оцінка їх, уявлення про своє реальне і бажане Я. Рівень домагань старшокласників у різних сферах життя і діяльності, оцінка себе і іншого з точки зору приналежності до певної статі, інтроспективна і особистісна рефлексія; з усіх цих питань існують

конкретні експериментальні дані і проведеній їх змістовний аналіз. “Усвідомлення свого місця в майбутньому, своєї життєвої перспективи” Л.І. Божович вважала центральним моментом психічного і особистісного розвитку в цьому віці. Ми повністю приєднуємося до цього і показуємо на основі отриманих даних розгорнуту характеристику уявлень сучасних старшокласників про майбутнє життя. Найважливіша психологічна умова для виникнення і розвитку життєвих перспектив, життєвого самовизначення учнів – їхні ціннісні орієнтації. Значні зміни у власному організмі і зовнішності, пов’язані із статевим дозріванням, невизначеність положення (вже не дитина, але ще не дорослий); ускладнення життєвої діяльності і розширення кола осіб, з якими старший школяр повинен погоджувати свою поведінку, – усе це різко активізує в юнацькому віці ціннісно-орієнтовану діяльність.

У працях І.М. Кондакова і А.В. Сухарева проводиться аналіз теорій професійного розвитку в зарубіжній психології і виділені 5 напрямів в дослідженнях [5]:

1) диференціально-діагностичний (Ф. Парсонс, Р. Кеттел, Р. Амтхауер): професійний вибір є раціональним і усвідомленим процесом співвідношення власних психологічних або фізичних якостей з вимогами різних професій, але за своїми якостями кожна людина оптимально підходить до єдиної професії;

2) психоаналітичний (У. Мозер, Е. Бордін, Э. Роу): вибір професії залежить цілком і повністю від різних форм потреб (від фізіологічних до потреби самоактуалізації) і спрямований на їх пряме або непряме задоволення;

3) теорія рішень (Х. Томе, Г. Рис, Д. Тидеман, О’Хара): професійний вибір виступає як система орієнтувань в різних професійних альтернативах і ухваленні рішень;

4) теорія розвитку (Е. Гинцберг, Е. Шпрангер, Ш. Бюлер, Д. Сьюпер): професійний вибір є не одномоментним, а тривалим, безповоротним процесом, що припускає ряд взаємозв’язаних рішень і що завершується компромісом між зовнішніми (кон’юнктура, престиж) і внутрішніми чинниками (індивідуальні особливості і тому подібне);

5) типологічний (Д. Холланд): вибір професійної сфери залежить від особового типу, до якого належить індивід, розвитку його інтелекту і самооцінки.

Аналіз теорій професійного розвитку дозволяє нам розглядати професійне самовизначення з наступних позицій: професійне самовизначення є самостійне і усвідомлене знаходження сенсів вибраних діяльностей і знаходження сенсу в

самому процесі самовизначення; ядром професійного самовизначення є усвідомлений вибір професії. Тут слід уточнити, що власне вибір професії це процес, що стає актуальним для багатьох людей в їх трудовому житті неодноразово [4].

У юнацькому віці вибір професії є складним процесом конструювання певних варіантів. А оскільки в силу недостатньої обізнаності у людини ще недостатньо широкий спектр можливих альтернатив і водночас однозначно не сформульовані критерії їх оцінки, то сам вибір в цей період є значною мірою ризикованим, оскільки молода людина керується ідеєю, а не дійсністю. Вибір в юнацькому віці, таким чином, це не просто вибір професійної діяльності, але і вибір того, якою людиною хотіла б стати в ході своєї трудової діяльності, заради чого взагалі варто працювати [7]. Більш того, американський психолог Дональд Сьюпер вважає, що впродовж життя (кар’єри) людина змушена здійснювати безліч виборів.

Ми схильні вважати, що, стикаючись з проблемою вибору трудової діяльності, на деяких етапах людина вибирає рід трудової діяльності (професію), в інші періоди – вибирає саме вид трудової діяльності (спеціальність).

Досліджуючи проблему вибору професії в юнацькому віці, фактично ведемо мову не про вибір трудової діяльності загалом, а про вибір конкретної сфери відповідно до власних інтересів конкретної людини, тобто про вибір спеціальності.

Вибір сфери професійних інтересів в юнацькому віці найчастіше пов’язаний з вибором ступеня професійної освіти. На етапі завершення загальної освіти юнак (дівчина) переважно зв’язують продовження власної освіти зі вступом до вищого навчального закладу.

Адекватність вибору залежить від міри і якості знання юнака (дівчини) свого особового потенціалу, здібностей і схильностей, від можливості їх використання найсприятливіше для самого себе, від системи переконань і цінностей, а також від умов, в яких існує людина.

Безумовно, подальші кризи, проблеми можуть привести до переосмислення юнацьких принципів, доросла людина може кардинально змінити точку зору щодо здійснюваних нею вчинків і подій, що відбуваються, але усі перераховані умови в сукупності зумовлюють характер розвитку життєвого шляху людини згодом.

На сьогодні класичними варіантами розвитку життєвого шляху після закінчення загальноосвітньої установи, на думку соціологів, психологів і педагогів (дослідження І.Ю. Кулагіної,

В.Н. Колоцького, С.В. Скутневої, Л.А. Рузової, А.М. Цепляєва та ін.), вважаються: здобуття вищої професійної освіти, трудова діяльність без здобуття професійної освіти, відмова від роботи або навчання, утриманство, служба в армії (для юнаків).

У логіці нашого дослідження ми розглянемо специфічні особливості життєвого шляху, пов'язаного з набуттям вищої професійної освіти. До моменту закінчення школи і вступу у вищий навчальний заклад у молодих людей вже сформовані уявлення про порівняно віддалене майбутнє у багатьох сферах життєдіяльності, у тому числі і в професійній. Але проблема полягає в тому, що домагання старшокласників у сфері професійної освіти виявляються нереалістичними: високий рівень домагань не підкріплюється відповідними професійними досягненнями.

В процесі шкільного навчання людина долає декілька етапів професійного самовизначення, з чого виходить, що вибір професії представляє не одноразовий акт, а деякий процес, ланцюжок взаємопов'язаних кроків [4]. “Правильніше думати не про єдиний вибір професії, а про дуже цікаву, захоплюючу активність з постійного проектування (вигадування, вдосконалення раніше придуманого) і реальну побудову свого професійного трудового шляху, жоден вибір на якому не буде роковим, якщо прикласти розум і волю [4, 388]. Так, для усвідомленого вибору професійної діяльності на основі корекції професійних очікувань людина спочатку проходить стадію інтересу до вибору професії (відповідає початковій школі), потім у неї формується потреба в професійному самовизначенні (відповідає 5 – 7 класам загальноосвітньої школи), після чого з'являється усвідомлений намір продовження освіти (приблизно 8 – 9 класи) і, нарешті, розвивається переконаність в адекватності зробленого вибору професії, услід за чим юнак (дівчина) готується до реалізації професійного наміру (10 – 11 класи).

Частенько романтичний образ професії, що склався ще в дитинстві, в юнацькому віці не може стати реалістичним. Це залежить від того, чи керується молода людина тільки зовнішньою привабливістю свого вибору, не намагаючись зосередитися на поглибленому знайомстві з професією в літературі, практичних спробах бути залученим до неї [8]. Специфічність вибору привабливої професії на кожному етапі розвитку залежить від нових особистісних якостей, що формуються.

Індивідуальна ситуація вибору майбутньої професійної діяльності у кожної людини, на думку Є.О. Клімова, складається з трьох основних

складових: 1) урахування своїх бажань (“хочу”), 2) урахування своїх здібностей і можливостей (“можу”), і 3) урахування потреб суспільства (“потрібно”) [3]. Усі складові професійного вибору поступово трансформуються, оскільки і в людині і в суспільстві відбуваються постійні зміни. У зв'язку з цим фахівці в області професіознавства (Є.О. Клімов, Н.С. Пряжніков, В.В. Водзинська, М.Х. Тітма) виділяють чинники, що обумовлюють вибір.

Є.О. Клімов називає 8 обставин, що роблять безпосередній вплив на вибір професії в юнацькому віці [4]:

1. Позиція старших членів сім'ї.
2. Позиція однолітків.
3. Позиція учителів, шкільних педагогів, вихователів та інших дорослих.
4. Особисті професійні плани (уявний образ), що склалися до цього моменту.
5. Здібності, уміння, досягнутий рівень розвитку учня як суб'єкта діяльності.
6. Рівень домагань учня на громадське визнання.
7. Поінформованість.
8. Схильностей до тих чи інших видів діяльності.

Окрім перерахованих Є.О. Клімовим “обставин”, Н.С. Пряжніков зазначає, що професійний вибір залежить від загальної культурно-історичної ситуації в суспільстві і якості організації системи профорієнтації [6].

Є.І. Рогов, досліджуючи проблему вибору професії, конкретизує деякі чинники, виділені Є.О. Клімовим, і називає особистісні регулятори, що визначають вибір професії: “Тільки реальна активність і справжня зацікавленість своєю долею забезпечить правильний вибір” [8, 48]. Внутрішніми чинниками, що регулюють рівень активності людини, на думку Є.І. Рогова, є: образ Я (уявлення про себе, соціальна установка, ставлення до себе), самооцінка, рівень домагань, особистий досвід людини, включаючи безпосередні враження і переживання.

Не усі переживання про майбутнє носять виразний характер і стають дійсними спонуканнями людини, що визначають її інтереси і схильності. Але сам характер таких переживань важливий, оскільки від нього залежить ставлення юнаків і дівчат до дій, що надходять від сім'ї або освітньої установи. “Бажання учнів, що відносяться до їхнього майбутнього, до професії, що притягує їх, характеризують не лише їхні інтереси, але і емоційне ставлення до вибраного зайняття” [10, 182].

Проводячи дослідження в області ціннісно-смыслових основ професійного самовизначення,

О.Ю. Пряжникова [7] фактично характеризує ще кілька чинників, що визначають вибір професії: елітарні орієнтації, засоби масової інформації, соціально-економічні (ринкові) умови.

Юнаків (дівчат) притягує престижний рід діяльності, можливість впливати на свідомість і на життя багатьох людей, таємничість, загадковість, незрозумілість еліти, можливість відступати від громадських або моральних норм, популярність і знаменитість, успішна кар'єра, особливі привілеї. Але не кожен може з цим впоратися, адекватно оцінити власні можливості і відповідно вчинити прийнятний для себе вибір.

Засоби масової інформації для юнаків і дівчат також стають важливою умовою вибору професії: з одного боку, вони здатні допомогти суб'єктові, показуючи можливості дозволу проблем юності, а з іншого боку, можуть вплинути на формування суб'єкта, що не самовизначається, а людини, що орієнтується на цінності мас, байдужої до глобальних проблем сучасності.

О.Ю. Пряжникова виділяє характеристики масового суспільства, що роблять величезний вплив на професійне і особистісне самовизначення:

- 1) стандартність ідеалів і цінностей (гроші, престиж, популярність);
- 2) неприпустимість інших варіантів щастя, окрім загальноновизнаної (мріяти тільки про те, про що "належить" мріяти);
- 3) цинізм;
- 4) "жадання зваблювання" з боку громадських людей, які визначають життя суспільства.

Як зазначає Є.О. Клімов, "ідеальним казусом" був би такий, коли усі перераховані чинники вибору професії добре погоджені або хоч би не суперечать один одному. Зазвичай цього немає в достатній мірі" [4, 392]. Розузгодження необхідних умов вибору веде до внутрішньоособистісного конфлікту. Е.Ф. Зеєр виділяє п'ять внутрішньоособистісних конфліктів, що виникають у процесі професійного самовизначення:

- 1) протиріччя між неусвідомлюваними мотивами і ціннісними орієнтаціями, між рівнем самооцінки і самоповагою, між професійними очікуваннями і професійною дійсністю, – тобто між компонентами спрямованості особистості;
- 2) неспівпадання характеру професійної діяльності і рівня компетентності, протиріччя між незадоволенням змістом праці і небажанням змінити вид професійної діяльності;
- 3) протиріччя між орієнтацією особистості на досягнення успіху і недостатнім рівнем соціально-психологічних здібностей, якостей і властивостей особистості;

4) неспівпадання професійних достоїнств і реальних професійних можливостей;

5) протиріччя між професійними можливостями і соціальними обмеженнями [2].

На етапі вибору професії, на думку автора, частіше виникає перший конфлікт: неузгодження складових спрямованості особистості. А оскільки етап вибору професійної діяльності переважно припадає на юнацький вік, то стає очевидним, що однією з причин неузгодженості професійних планів і життєвих цілей молоді є невідповідність особливостей спрямованості особистості юнаків і дівчат зробленому ними вибору.

Отже, спрямованість особистості, будучи системотвірною властивістю особистості, стає і системотвірним чинником професійного самовизначення. Оскільки ядро професійного самовизначення – усвідомлений вибір професії, то первинною умовою адекватного і повноцінного вибору професійної діяльності в юнацькому віці стає орієнтація на психологічні особливості спрямованості особистості конкретної людини.

Перспективи подальших досліджень полягають у емпіричному вивченні особливостей професійного вибору сучасних старшокласників.

1. Божович Л.И. *Личность и ее формирование в детском возрасте* / Л.И. Божович. – М.: Просвещение, 1968. – 464 с.

2. Зеєр Э.Ф. *Психология профессий: учеб. пособие для вузов [Гриф УМО]* / Э.Ф. Зеєр. – Екатеринбург: Издательство УГППУ, 1997. – 243 с.

3. Клімов Е.А. *Педагогический труд: психологические составляющие* / Е.А. Клімов. – М.: Изд-во Моск. ун-та; Изд. центр "Академия", 2004. – 240 с.

4. Клімов Е.А. *Психология профессионального самоопределения* / Е.А. Клімов. – М.: Академия, 2004. – С. 351 – 393.

5. Кондаков И.М. *Методологические основания зарубежных теорий профессионального развития* / И.М. Кондаков, А.В. Сухарев // *Вопросы психологии.* – 1989. – № 5. – С. 158 – 164.

6. Пряжников Н.С. *Профессиональное самоопределение в культурно-исторической перспективе* / Н.С. Пряжников // *Вопросы психологии.* – 1996. – № 1. – С. 62 – 72.

7. Пряжников Н.С. *Психология труда и человеческого достоинства* / Н.С. Пряжников, Е.Ю. Пряжникова. – М.: Академия, 2005. – 480 с.

8. Рогов Е.И. *Выбор профессии: становление профессионала* / Е.И. Рогов. М.: Изд-во ВЛАДОС-ПРЕСС, 2003. – 336 с.

9. Титма М.Х. *Выбор профессии как социальная проблема* / М.Х. Титма. – Мысль, 1975. – 198 с.

10. Яковсон П.М. *Эмоциональная жизнь школьника* / П.М. Яковсон – М.: Просвещение, 1966. – 290 с.

Стаття надійшла до редакції 29.05.2015